

О.М. Донік
(м. Київ)

ЕТНІЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ І ПРОЦЕСИ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ АДАПТАЦІЇ ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНУ ДОБУ

У статті проаналізовано домінуючі групи в поліетнічному підприємницькому загалі підросійської України останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. та процеси їх соціально-культурної адаптації. З'ясовано, що не зважаючи на спільність групових і професійних інтересів, суттєва етнічна диференціація й обмежена готовність до інтеграції значної частини великої і середньої буржуазії України ставали на заваді процесу консолідації її в міцний і дієздатний прошарок підприємців-господарників.

Ключові слова: *підприємець, етнічна диференціація, соціально-культурна адаптація, громадське життя, реформи 1860–1870-х рр.*

В статье проанализированы доминирующие группы в полиэтнической предпринимательской среде Украины последней трети ХІХ — начала ХХ в., а также процессы их социально-культурной адаптации. Установлено, что несмотря на общность групповых и профессиональных интересов, существенная этническая дифференциация и ограниченная готовность к интеграции значительной части крупной и средней буржуазии Украины препятствовали процессу консолидации её в сильную и дееспособную прослойку предпринимателей-хозяйственников.

Ключевые слова: *предприниматель, этническая дифференциация, социально-культурная адаптация, общественная жизнь, реформы 1860–1870-х гг.*

The article analyzes the dominant group in the polyethnic environment of entrepreneurs' in Ukraine at the last third of the ХІХ — at the beginning of the ХХ centuries and also the processes of their socio-cultural adaptation in social life. Author found out that despite the commonality and professional interests of the group, colorful ethnic differentiation and limited commitment prevented the process of consolidating into a strong and workable stratum of entrepreneurs-business executives.

Keywords: *entrepreneur, ethnic differentiation, socio-cultural adaptation, social life, reforms of 1860–1870's.*

Проблема формування підприємницького прошарку в Україні, його ролі та місця в економічному й суспільному житті, етнічного складу, інтеграції у соціально-культурні процеси, і насамперед у пореформений період, коли впроваджені російським урядом ліберальні реформи 1860–1870-х рр. сприяли посиленню торгово-промислової активності, залишається актуальною для сучасної

історичної науки. У вітчизняній історіографії на сьогодні існує література, в якій розглядаються різні аспекти цієї проблеми. Зокрема, з'ясуванню питання етнічного складу підприємців України в XIX ст. приділялася увага у працях 1920-х — середини 1930-х рр., присвячених дослідженню проблем, пов'язаних із місцем господарства українських етнічних територій в економіці Російської імперії та характером українсько-російських торговельних взаємин¹.

Із другої половини 1930-х рр. пріоритетними в радянській історіографії вважалися дослідження суто економічних проблем та процесів, пов'язаних із ними. Лише в останнє двадцятиріччя відбувається повноцінне вивчення історії підприємництва пореформеної доби, участі його представників у багатьох сферах суспільного життя. Так, окремі аспекти формування підприємницького прошарку України, його ролі в розвитку промисловості, торгівлі, банківської справи у XIX ст. розглядалися у працях Т. І. Лазанської, В. В. Крутікова, В. В. Шевченко та ін.² Значна увага приділяється різним аспектам вивчення діяльності купецтва як однієї зі складових підприємницького прошарку³. З'явилися наукові студії про окремих найбільш відомих підприємців — Терещенків, Харитоненків, Г. Г. Маразлі, О. М. Поля та інших⁴, в яких зроблено наголос на їх соціокультурній діяльності.

У цілому, історія підприємницького прошарку України в XIX — на початку XX ст., коли більша частина її етнічних територій входила до складу Російської імперії з чітким пріоритетом великодержавної й уніфікаційної політики, залишається недостатньо вивченою, особливо гостро відчувається брак аналітичних досліджень. Постає, серед іншого, завдання розглянути етнічну диференціацію підприємців України та умови їх соціально-культурної адаптації в останній третині XIX — на початку XX ст. — у час, коли вони утворювали конгломерат представників різних етносів зі своїми культурою, традиціями, релігією, що становило проблему співіснування і співпраці в тогочасних умовах, їх залученість у суспільні процеси після реформ 1860–1870-х рр.

Протягом першої половини XIX ст. українські території у складі імперії Романових залишалися переважно сільськогосподарським регіоном, який постачав сировину для російського та іноземних ринків. Утім, розклад кріпосницько-поміщицької системи господарювання у цей час нерозривно був пов'язаний із розвитком капіталістичних ринкових відносин, структурними змінами у складі міського населення, зростанням торговельно-промислових осередків, серед яких найбільшими на середину XIX ст. стають Одеса, Київ, Бердичів, Харків, Миколаїв, Херсон, Житомир, Сімферополь та ін. Період реформ 1860–1870-х рр., стрижнем якого стало скасування кріпацтва, супроводжувався лібералізацією податкового законодавства, відкриттям доступу до торгово-промислової діяльності всім категоріям населення, що завдало остаточного удару по станових принципах організації підприємництва, закріплених реформами катерининської доби⁵. Відбувалися активізація ділової активності, подальше зростання підприємницького прошарку, який формувався з купців, дворян, міщан, селян та інших станів і соціальних груп.

Так історично склалося, що територію підросійської України вже в XIX ст. населяли представники багатьох етносів. Відповідно поряд з українцями тут підприємницькою діяльністю займалося багато євреїв, росіян, поляків, греків, татар, вірмен та інших, до яких у пореформений час додалися іноземні піддані. Маючи різне соціальне походження, освіту, виховання, релігійну належність, культурні традиції, світогляд, вони змушені були рухатися шляхом соціалізації в умовах модернізації мультиетнічної імперії Романових. Різні підприємницькі об'єднання, купецькі зібрання, міські думи, добротинні й культурно-освітні товариства, а після 1905 р. — партії та Державна дума були тим середовищем, в якому за допомогою ділових стосунків, комунікації на вертикальному та горизонтальному рівнях суспільних відносин, міжетнічних культурних взаємин відбувалося вирівнювання етнічних розбіжностей у підприємницькому середовищі.

Урбанізації та індустріалізації, відмова від станових принципів організації підприємництва, зростання потреби в активізації громадської діяльності, посилення ролі самоврядування, освіти, необхідність ділових і соціальних контактів в поліетнічному суспільстві посилили культурну адаптацію або акультурацію, тобто процеси запозичення, засвоєння чи набуття елементів чужої культури підприємцями іншого культурного середовища, часткового уподібнення взаємодіючих культурних спільнот, «коли групи індивідів, що представляють різні культури, перебувають у постійному прямому контакті, наслідком якого є поступові зміни в певній поведінці однієї або ж обох груп»⁶.

До цього додавалася соціальна акультурація насамперед єврейських підприємців як специфічна форма поведінки в умовах російської дійсності XIX — початку XX ст. Соціально-правові обмеження проживання юдейського населення (саме в українських, за винятком Харківської, губерніях пролягала т.зв. смуга єврейської осілості, запроваджена Катериною II у 1791 р.) змушували їх зближуватися з суспільними схемами поведінки та арсеналом цінностей домінуючого російського соціуму, запозичуючи відповідні норми та культурно-духовні символи. Водночас завдяки іноземним підприємцям, які прибували в Росію, і, зокрема, в її українські губернії в пореформену добу з метою ведення ділових справ, відбувалися процеси інтернаціоналізації культурних стереотипів місцевого суспільного оточення. Відтоді іноземці віддалялися від системи своєї культури, засвоюючи нові норми, цінності та типи поведінки.

Найбільш повні відомості про підприємницьку діяльність представників різних етносів в 9-ти українських губерніях, що входили до складу Російської імперії, дає всеросійський перепис 1897 р., який зафіксував 111 626 осіб, що жили за рахунок прибутків із капіталу й нерухомого майна, 306 644 — займалися торгівлею та 3612 — кредитно-торговими операціями. Зокрема, історик Т. І. Лазанська з'ясувала, що українські підприємці серед самодіяльного населення, що жило з прибутків від капіталів, становили 29,12%, російські — 38,64%, польські — 8,97%, а єврейські — 15,68%. Торгівлею та торговельно-кредитними операціями займалися 13,43% українців, 16,24% росіян, 1,03% поляків та 63,72% євреїв⁷.

Чисельна перевага євреїв була особливо відчутною серед купецтва. Це чітко проглядається за тим же переписом 1897 р. (на основі даних про рідну мову). Так, етнічний склад представників купецького стану (разом із членами родин) у межах усіх 9 українських губерній, за нашими підрахунками, був наступним: 37 863 єврея (55,9% від загальної кількості — 67 709 осіб), 19 626 росіян, до яких також належала частина зросійщених українців (30%), 4672 українця (6,9%), 1971 німець, 1457 татар, 663 вірменина, 494 поляка, 424 грека⁸. У межах усієї країни в 1897 р. російськомовними було 60,5% купців (сюди входили також українці й білоруси), 25,5% припадало на євреїв⁹. Загалом за переписом 1897 р. частка купецтва у складі міського населення України (3 085 000 осіб) становила 2,19% і перевищувала загальноросійський показник — 1,3% (всього купців у межах країни налічувалося 225 600 осіб), що свідчило про значний розвиток торгівлі в українських містах та прилеглих до них районах¹⁰.

Як видно з наведених вище даних, за національним складом підприємницький прошарок підросійської України був досить неоднорідним. Чисельно українців переважали представники єврейського і російського етносів. Задіяні головним чином у сільському господарстві, українці у порівнянні з останніми мали слабші позиції в торгово-промисловій діяльності. Натомість лідерство єврейського гільдійського купецтва і дрібніших підприємців не тільки в містах Правобережної України, яка тоді офіційно йменувалася Південно-Західним краєм, а й у багатьох міських центрах Південної та навіть Лівобережної України було викликане як входженням значної частини українських територій до смуги єврейської осілості, так і сильними позиціями єврейства у традиційних для представників цього етносу формах господарської активності — торгівлі, оренді, відкупках, лихварстві тощо. Можна частково погодитися з М. П. Драгомановим, який наказ Катерини II євреям постійно проживати саме на українських територіях уважав засобом економічної експлуатації українців російським урядом¹¹.

За переписом 1897 р., в українських губерніях Російської імперії проживало 1 908 465 євреїв, що становило більше 8% від загальної кількості населення. За чисельністю вони посідали третє місце після українців (17 005 688 осіб обох статей) та росіян (2 767 951). Особливо високий відсоток представників цього етносу був серед міських мешканців — наприкінці XIX ст. вони становили третину населення (з 1863 по 1897 рр. число містян зросло з 1 460 000 до 2 988 000 осіб)¹².

І. О. Житецький у своєму історико-етнографічному нарисі «Євреї в Південній Росії» зазначав: «У період, що розглядається, уся торгівля малоросійських областей, крім Харківської губернії, частини Курської і Воронежської та землі Війська Донського, а також Кубанської області за невеликим винятком перебуває у владі євреїв, до того ж посилення єврейської торгівлі відбувається пропорційно густонаселеності євреїв, давності їх перебування на відомих пунктах і центральності самих пунктів: на Лівобережній Україні і Новоросії частина торгівлі належить великоросам, грекам і навіть туземцям, на Буковині — німцям і угорцям, у Галичині — німцям, але у центрі єврейського поселення — Південно-Західному краї — торгівля майже цілковито залежить від євреїв»¹³.

За наявності в найбільших містах Правобережжя, попри високу питому вагу українського і польського населення, єврейського торгово-промислового прошарку помітне становище на межі XIX–XX ст. посідали також російські та зросійщені підприємці. Російський культурний стрижень цього великого регіону, який ще півстоліття тому розглядався як «вотчина» польського шляхетства, був до того ж представлений адміністративною елітою губернських центрів. Саме на окраїнних неросійських територіях імперії, де збереглася історична пам'ять, а строкатість етнічного складу становила потенційну або й реальну загрозу, міцність державної влади залежала від підтримки не тільки чиновництва, а також і торгово-промислового прошарку панівного російського етносу. Так, у правобережних губернських містах — Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі потреба в російській «колонії» була більш нагальною, ніж у південних і східних українських регіонах, де частка росіян у загальній чисельності населення постійно зростала.

У Правобережній Україні після польських повстань 1831 і особливо 1863 рр., незважаючи на активізацію політики російщення краю, перешкоджання у справі консолідації національних прагнень підприємницької польської еліти, роль великих дворян-землевласників цієї національності в економічному житті продовжувала залишатися важливою, особливо це стосувалося цукроваріння, гуральництва, інших галузей переробки сільськогосподарської продукції. Зокрема, зі 148 цукрових заводів, що діяли на Правобережжі на початку XX ст., найбільше належало полякам — 63, а тоді вже росіянам — 44 і євреям — 33¹⁴. Напередодні Першої світової війни польським власникам належало майже 50% усіх підприємств Правобережжя¹⁵.

Недарма своєрідним символом економічної потужності великих землевласників Правобережної України був цукор. Сучасний французький дослідник Д. Бовуа констатує: «Хто б міг уявити в 1914 р., що гігантський промисловий потенціал Браницьких у Кожанці, Вільшаній, Саливонках, Шамраївці, Озерній, Синяві (Київщина), Соснівці (Поділля), Міхала Собанського в Кирнасівці, Ободівці (Поділля), Яворівцях (Київщина), Потоцьких у Клембівці, Корці, Кременчуках, Шепетівці (Волинь), Сатанові, Сутківцях (Поділля), Бужанці, Вільховці (Київщина) і т.д., і т.п. — усе це буде покинуте й невдовзі перетвориться на радянські цукрові заводи»¹⁶.

Отже, якщо в господарському житті Правобережної України росіян переважали більш численні єврейські й економічно потужні, але малочисленні, польські підприємці, то визначальну роль на інших територіях, особливо Сходу і Півдня України, відігравали росіяни, до яких належала значна частина зросійщених українців. За словами І. С. Аксакова, такі міста на Слобожанщині, як Харків і Суми, уже в першій половині XIX ст. були витвором саме російського купецтва¹⁷. Так, у Харкові 1897 р. проживали 2451 купець-росіянин, 678 купців-євреїв і всього 199 купців-українців¹⁸.

Якщо брати до уваги найбільші українські торгово-промислові міста, то за переписом 1897 р. у Києві росіян та євреїв із гільдійськими свідоцтвами було майже порівну — відповідно 2307 і 2238 осіб (і тільки 152 українця). В Одесі

переважали купці-росіяни — 2756 осіб (55,5% від загальної кількості), євреїв налічувалося 1550 осіб (31,2%). У Катеринославі переважали вже останні — 1376 проти 816 росіян¹⁹.

Тенденції щодо національного складу купецтва та його розподілу по регіонах, згідно з нашими підрахунками, деякою мірою співзвучні з висновками О. П. Оглоблина, зробленими ним у 1920-х рр. на основі дослідження етнічного складу лише тих представників купецтва та міщанства, які володіли промисловими закладами в Наддніпрянській Україні у першій половині XIX ст. (автор уважав, що ці висновки придатні для висвітлення складу і тих підприємців, які займалися комерційною діяльністю). Так, за його даними, серед усього загалу промисловців росіяни становили 52,6%, українці — 22,2%, євреї — 20,9% та іноземці — 1,9%. Згідно з О.П. Оглоблиним, підприємці-українці переважали лише на Слобожанщині, у решті регіонів їх частка була неістотною, натомість, найбільший вплив росіян у промисловості та торгівлі спостерігався в Новоросії. Історик писав: «Російські купці зосереджують свої справи переважно в Південній Україні. Багато з них за діяльної підтримки імперського уряду міцно облаштовуються у прибережних торгових центрах. Якщо старі колонії російського купецтва в українських містах утверджуються шляхом тривалої й упертої боротьби з місцевим українським купецтвом, то на Півдні України російський купець прибував на порожнє місце або зустрічав суперників тільки в особі іноземного і грецького (вірменського) купецтва»²⁰.

Інтенсивний приплив в Україну російських купців розпочався ще на межі XVIII–XIX ст. Підтримувана владою, ця «експансія» найбільш повно проглядалася у великих містах. Заможні купці-переселенці з власне російських губерній, отримавши значні преференції та пільги, відразу посіли панівне становище серед місцевого купецтва. Поглинання українських земель після скасування гетьманського правління й поділів Речі Посполитої відчутно посилювало консолідацію Росії як імперської держави. Від початку XIX ст. російські купці, що приїжджали в українські землі з центральних губерній (на перших порах тимчасово, на ярмарки), почали тут селитися, не відчуваючи особливої конкуренції з боку місцевого населення. До них у ще більшому числі приєднувалися міщани та підприємливі селяни-росіяни, відпущені на відробітки. Із часом вони, розбагатівши, склали основний контингент купецького населення міст Слобожанщини, Півдня України, Києва та, деякою мірою, Лівобережжя. До першого покоління російських підприємців, що розгорнули свою діяльність в українських губерніях, поряд із купцями офіційного православного віросповідання належали й старообрядці. Активна експансія заповзятих росіян підкріплювалася русифікаторською й деполонізаційною політикою уряду на українських територіях. До того ж від середини 1830-х рр., у час правління Миколи I, купцям-переселенцям із власне Росії гарантувалися значні привілеї та пільги²¹.

Найбільше старообрядців на українських територіях налічувалося у Чернігівській губернії, у посадах Новозибківського, Стародубського, Суражського і Городнянського повітів (на 1860 р. — 53 114 осіб). Зокрема, у посаді Клинци Суражського повіту, де значного розвитку досягли промисловість і ремесла, із

7386 мешканців обох статей (365 з них належало до купецького стану) 5301 були старообрядцями²². У Києві пік активної діяльності старообрядців припав на середину XIX ст., коли вони посіли тут провідні місця (наприкінці століття до їхньої громади належало всього понад 1,5 тис. осіб)²³.

Урядова експансіоністська політика до початку XX ст. перетворила це місто на російськомовне поселення в українському оточенні. Водночас економічний підйом спричинив розміщення у самому Києві й навколишніх територіях багатьох комерційних закладів, промислових підприємств, фінансових та інших установ. У процесі конкурентної боротьби в місті протягом сторіччя сформувалося поліетнічне підприємництво, що піднялося до рівня соціальної еліти, в якій домінували саме представники єврейського та російського купецтва. Схожа картина поліетнічності складу підприємців спостерігалася в усіх великих містах українських губерній. Зокрема, у Харкові, що не входив до смуги єврейської осілості, на початку XX ст. серед власників 57 підприємств 23 були росіянами, 10 — євреями, 17 — іноземцями, 4 — українцями, 1 — поляком і 2 — відсутні дані²⁴.

Як указують статистичні дані, протягом XIX ст. найбільша питома вага торгової буржуазії, яка значно переважала промислову, на українських територіях спостерігалася у причорноморських губерніях (Новоросійський край) — Херсонській, Катеринославській і Таврійській, тобто в регіоні, який інтенсивно колонізувався протягом цього сторіччя²⁵. Саме у таких великих портових містах Півдня, як Одеса, Миколаїв, Херсон, Бердянськ, Маріуполь, Євпаторія, Керч та Феодосія, що стали важливими торговими центрами, — концентрувалася переважна більшість т. зв. купецької аристократії іноземного походження — оптовики, задіяні найбільше у чорноморській та азовській торгівлі. Зокрема, в Одесі група великих іноземних купців, які зосередили у своїх руках усю зовнішню торгівлю місцевого порту, склалась уже в першій половині XIX ст.²⁶ Як писав у спогадах К. О. Скальковський, до кола найзаможніших одеських купців-негоціантів у цей час належали, насамперед, греки Родоканакі, Маразлі, Раллі, Маврокордато, Папудов, Заріфі, італійці Рокко, Порро, Россі, німець Масс та інші, які становили місцеву торговельну аристократію²⁷.

У звіті градоначальника за 1882 р. вказувалося, що розвиток одеського порту з кожним роком дедалі тісніше пов'язується з успіхами приватного підприємництва, яке, своєю чергою, багато у чому залежить від діяльності місцевих і грецьких купців²⁸. Схожою була ситуація із засиллям іноземців у зовнішній торгівлі, насамперед греків, у таких портових містах Півдня, як Маріуполь і Таганрог (останній входив до складу Катеринославської губернії)²⁹.

Від 1860-х рр. свій погляд на Росію у зв'язку з ініційованою «згори» політикою економічної модернізації країни звертають й іноземні промисловці — французи, бельгійці, німці, англійці, американці та інші, які розгортали тут свою господарську активність. Досить ліберальне щодо діяльності іноземних компаній законодавство, високе охоронне мито на імпортовані товари змушували закордонних підприємців ввозити сюди не товари, а вкладати кошти. Програма прискореного розвитку фабрично-заводської промисловості на фоні відсутності

достатніх внутрішніх резервів передбачала активну участь у ній іноземців-господарників не тільки їхніми капіталами, а й знаннями, досвідом та передовими технологіями. В умовах сприятливого правового поля в економічній сфері території зі значним господарським потенціалом, наявністю величезних природних ресурсів, дешевою робочою силою, інтенсивним залізничним будівництвом, чималим ринком збуту готової продукції, а саме такими були українські губернії, насамперед Катеринославська і Харківська, привертали неабияку увагу закордонних підприємців для отримання надвисоких прибутків. Активно іноземні капітали як акціонерні спрямовувались у провідні галузі промисловості — гірничодобувну (вугілля і залізна руда), металургійну, машинобудівну та ін.³⁰

Особливо в Катеринославській губернії з останньої третини XIX ст. відбувався потужний міграційний процес, коли швидкими темпами почали зростати нові центри промисловості (насамперед у Донбасі і в Криворіжжі), пов'язані з видобутком вугілля і залізної руди та розвитком металургії. У самому Катеринославі істотні зрушення відбулися наприкінці 1870-х — протягом 1880-х рр., коли через місто пролягла Катерининська залізниця, було споруджено міст через Дніпро, який зв'язав Донбас із Криворіжжям. До кінця XIX ст. Катеринослав, що динамічно розвивався, перетворився на важливий індустріальний центр Півдня Російської імперії, куди щедрим потоком вливалися капітали насамперед іноземних промисловців і банкірів³¹.

За короткий час чимало з них, заснувавши в українських губерніях підприємства, отримали надприбутки. Зокрема, британець Джон Юз і бельгієць Сольве за якихось десятиліття-півтора стали мільйонерами, і майже не поступалися найбагатшим на Півдні зовнішньоторговим фірмам Анатра, Скамаранчі, Маразлі, Масс і Раллі (статки останньої оцінювалися в майже 30 млн руб.), які знаходилися в Одесі³².

Провідні позиції як у загальноімперській промисловості, так і українських губерніях наприкінці XIX — на початку XX ст. утримували французькі і бельгійські капіталісти. У підсумку, 1913 р. вони контролювали 46,9% всіх іноземних капіталовкладень у російську економіку. У Донбасі тільки з 1872 до 1901 рр. було створено 19 акціонерних товариств за участі саме французького і бельгійського капіталів. На їхніх підприємствах працювали 13 тис. осіб, тобто близько 30% усіх гірників цього району. Напередодні Першої світової війни у вугільній промисловості Донбасу було зареєстровано 25 іноземних акціонерних товариств, з яких 16 виникли завдяки французько-бельгійському капіталу. 90% металургії та 63% видобутку вугілля (обидві галузі були переважно сконцентровані в Катеринославській губернії) опинилися в руках іноземних підприємців³³. Найсучасніший на той час міський транспорт — трамвай — на межі XIX–XX ст. був введений в експлуатацію у Києві, Катеринославі, Єлизаветграді, Житомирі, Харкові та Одесі завдяки іноземним підприємцям³⁴.

Міцні позиції утримував іноземний капітал у машинобудівній галузі, в якій більш-менш значні заводи перебували в руках західноєвропейців. Так, із 170 осіб, котрі стали засновниками підприємств із виготовлення сільськогосподарської техніки, 35% були іноземцями, 22,3% — росіянами, 20,5% —

євреями, 10% — поляками і лише 4% — українцями. Наприкінці XIX — на початку XX ст. провідні заводи в підросійській Україні — паровозобудівні в Луганську і Харкові — були засновані на німецькі капітали, вагонобудівний у Катеринославі — на бельгійські, а суднобудівний та механічний у Миколаєві — на французькі³⁵.

Як впливає із наведених вище даних, чисельно українські підприємці на своїй етнічній території були лише третьою групою після євреїв та росіян. А за розмірами капіталів і підприємств, набутих у результаті економічної діяльності, показниками обігу, кількістю працюючих вони поступалися не тільки останнім, а й іноземним ділкам. Загальні особливості буття українського суспільства, специфіка історичного розвитку краю не сприяли активізації серед його представників підприємницького хисту. Українському купецтву, як у випадку з російським, не вдалося перетворитися за своїм побутом, звичаями, характером, освітою на окрему «касту». Утім, у жорсткій конкурентній боротьбі окремі українці спромоглися піднятися до рівня найбільш визначних підприємців Російської імперії насамперед у цукровій галузі, як, наприклад, купецькі підприємницькі родини Симиренків, Терещенків, Харитоненків, а також деякою мірою в гірничопромисловому виробництві — О.К. Алчевський, Іловайські, Рутченки та ін.

Соціально-культурна адаптація переважної більшості українських підприємців відбувалася у системі норм і символів самодержавної Росії. Своє майбутнє вони тісно пов'язували з імперським простором, будучи твердо «вмонтованими» в його устрій. А тому, беручи участь у роботі земств, міського самоврядування як гласні, а інколи і як міські голови, у професійних об'єднаннях, культурно-освітніх товариствах, здійснюючи широку благодійність та меценатство, вони демонстрували не національну, а регіональну, місцеву ідентичність — матеріально підтримували ті проекти, які «благословляла» або була не проти «благословити» влада, — розвиток соціальної сфери, освіти, культури у загальноросійському вимірі. Таким яскравим прикладом може бути діяльність родини підприємців-цукрозаводчиків Терещенків, які були гласними міських дум і земств, членами різних підприємницьких об'єднань, жертвували мільйони рублів на притулки, лікарні, навчальні заклади, до бюджетів багатьох добродійних товариств і установ, створювали музеї, будували православні храми переважно в місцях своєї господарської діяльності³⁶.

Звичайно, індустріалізація, модернізація та формування з останньої третини XIX ст. конкурентоспроможного сучасного підприємництва в підросійській Україні мали й український вимір. Національна буржуазія, пройшовши етапи засвоєння норм і символів підприємництва, як соціальна група сприяла розвиткові інфраструктури міст, інших населених пунктів, її представники належали до найбільших меценатів імперії. Серед небагатьох із них спостерігалася спорадична небайдужість до українства, культивування «українського» образу, проте переважно як данина національним звичаям та традиціям. У процесі як культурної, так і соціальної акультурації їхня ментальність, власні переконання, світогляд завадили їм стати для України чимось більшим, аніж просто філан-

тропами чи громадськими діячами, досягнути політичного виміру національного відродження. Лише незначна частка української буржуазії, серед якої виділялися насамперед родина Симиренків та Є.Х. Чикаленко, брала участь в українському житті, підтримували національну культуру.

Розглядаючи життєвий шлях таких відомих доброчинців і меценатів, регіональних громадських діячів і водночас характерних представників підприємницького прошарку, як Терещенки і Харитоненки, ми можемо констатувати, що життя кожного з них відобразило долю невиробленої, безпозиційної «української» буржуазії, яка напередодні 1917 р. була не у змозі гідно відповісти на виклики того буремного часу.

Межі між українськими та російськими підприємцями часто були доволі розмитими, оскільки українська мова як засіб комунікації не вживалася в діловому та навіть і в повсякденному спілкуванні. Суттєва відмінність українських підприємців від російських полягала в тому, що перші були автхтонним населенням, тоді як росіяни-господарники — переважно мігрантами.

Підприємцям-старообрядцям, як і євреям, на відміну від українців і росіян, котрі сповідували офіційне православ'я, було притаманне більш чітке вираження релігійності. Якщо форми повсякденного життя старовірів суттєво не відрізнялися від життєвого укладу решти підприємців православного віросповідання, то у сфері духовних цінностей вони створили свій особливий світ символів. На прикладі київських підприємців-старообрядців, серед яких виділялися насамперед вихідці з Калузької губернії купці Парфентій та його син Михайло Дегтереви, ми можемо спостерігати, що вони як представники «колонії російських підприємців», будучи важливим елементом російської присутності ще у зовсім недавно колонізованому регіоні, успішно здійснювали в Києві господарську діяльність, входили до складу міської думи, обіймали керівні посади в доброчинних та економічних об'єднаннях. Утім, форми їх соціальної інтеграції мало поширювалися на культурно-релігійний вимір. Так, в особистому і родинному житті М.П. Дегтерева, у його помешканні було збережено норми поведінки та духовного життя старообрядців. Його розпорядження-заповіт, згідно з яким для потреб київської громади жертвувався найбільший капітал в історії цього міста на заснування цілого благодійного містечка, також було витримано в дусі старообрядництва. Провідною вимогою заповіту стало православ'я як неодмінна основа виховання й підготовки молоді в майбутніх доброчинних закладах до практичної діяльності³⁷.

Можна констатувати, що підприємці-старообрядці ігнорували обставини, спрямовані на релігійну інтеграцію. Водночас демонстрували готовність до співпраці на міжетнічному рівні, до соціальної взаємодії в тому випадку, коли господарські інтереси ставилися вище, ніж етнічні перестороги. Так, рішення Київського купецького зібрання без будь-якої урядової постанови чи пропозиції з боку міської думи про заснування місцевого комерційного училища у зв'язку з формальним приводом — порятунком імператорської родини під час залізничної катастрофи 17 жовтня 1888 р. — стало яскравим прикладом соціальної співпраці у діяльності київських підприємців. Повне фінансування спорудження

та утримання цього навчального закладу за рахунок місцевих купців і промисловців, діяльність наглядової ради з їхніх представників (росіяни М.І. Чоколов, С.С. Могилевцев, М.П. Дегтерев, євреї Лев Бродський, Д.С. Марголін, Я.М. Бернер), де соціально-релігійна диференціація залишалася непомітною, вказували не тільки на високий ступінь розуміння київських підприємців — представників різних етносів і віросповідань — значення освіти і професіоналізації в умовах посилення конкурентної боротьби та розвитку ринкової економіки, а й готовність до соціальної інтеграції³⁸.

Якщо росіяни-старообрядці все ж мали чітко окреслені межі у відносинах із зовнішнім оточенням, то єврейські підприємці виявляли більшу схильність до акультурації. Правове обмеження підприємницької діяльності євреїв юдейського віросповідання поза межами смуги осілості суттєво стримувало розвиток їхньої економічної активності. На середину XIX ст. багато великих єврейських комерсантів і промисловців виступали проти регламентації місць свого поселення. З початком ліберального курсу Олександра II дедалі помітніше серед окремих прошарків єврейського етносу посилювалася тенденція до акультурації, яка виявлялася в усвідомленні себе як «громадян Росії», готовності до співпраці з іншими соціально-релігійними групами, що передбачало сподівання ними отримати від влади більше прав, і особливо тим євреям, які були «варті» такої уваги — великим підприємцям³⁹. Натомість уряд у час проведення ліберальних реформ з модернізації суспільства не міг ігнорувати того економічного впливу, якого набули єврейські господарники, а тому намагався інтегрувати «корисних євреїв» до загальноімперського економічного й соціального простору, незважаючи на значні розбіжності між нормами єврейської і російської ідентичності. Зі зростанням числа заможних підприємців юдейського віросповідання проглядалася стратегія адаптації їхньої поведінки до вимог держави, готовності до соціальної інтеграції у простір міського життя, яке постійно оновлювалося⁴⁰.

Після того, як 1856 р. відомий зерноторговець Євзель Гінзбург разом із 18 купцями-юдеями подав петицію Олександрові II, в якій містилося прохання надати євреям-купцям 1-ї і 2-ї гільдій право на проживання поза смугою осілості, у грудні 1859 р. вийшло відповідне «височайше повеління». Такого права набували євреї-купці 1-ї гільдії, які після п'яти років проживання у смузі осілості отримували можливість записатися до відповідної гільдії переважної більшості міст країни, у тому числі й Києва⁴¹. Перебування його протягом 10 років у цій гільдії поза смугою осілості надавало право проживання на загальних підставах

Усе ж прагнення підприємців-євреїв до акультурації було процесом, зумовленим як соціальними причинами, що передбачало відокремлення багатих від менш заможних, так і економічними та суто життєвими. Відчуваючи тиск нестримної асиміляції, юдеї не стільки прагнули уподібнитися до росіян, скільки до міських жителів і, особливо, підприємців. За такої мотивації «російське» сприймалося не як національна ознака, а як прикмета часу. У пореформений час процес акультурації великих підприємців єврейського походження набув нового виміру — вони прагнули стати не «росіянами», а «громадянами», що досить

яскраво демонструє історія єврейських гільдійських купців насамперед таких міст, як Одеса і Катеринослав, де гласні-євреї, утримуючи важливі позиції в міських думках, сповідували послідовну політику відстоювання власних інтересів. Стосовно ж менш заможного єврейського підприємництва, то тут проглядалися здебільшого епізодичні культурні контакти та ослаблена етнічна інтеграція⁴².

Саме в українських губерніях Російської імперії торгівля і ділова активність мали яскраво виражений єврейський профіль. Влада змушена була не тільки терпимо ставитися до євреїв-підприємців, а й сприяти деяким формам їх інтеграції до суспільного життя, і насамперед завдяки участі у благодійності (за це вони нерідко отримували звання почесного громадянина чи комерції радника та державні нагороди і відзнаки). Відомо багато фактів, коли підприємці юдейського віросповідання, як, наприклад, київські промисловці й фінансисти Бродські, жертвували значні кошти на культурно-освітні, інші соціальні та суто благодійні заклади не тільки для одновірців, а й для людей незалежно від конфесійної належності, як у випадку з Єврейською лікарнею чи лікарнею для хронічно хворих дітей, не говорячи вже про бактеріологічний інститут або Бессарабський ринок, що було демонстрацією акультурованого єврейства перед владою і громадянством того чи іншого міста⁴³. Своєрідним індикатором інтеграції на початку ХХ ст. єврейських підприємців до громадського життя центру Правобережжя — Кисва, знаком виваженого балансу між традиційним єврейством та готовністю до сприйняття системи норм і символів Російської імперії стала «Га-нотен-тешна» — «Молитва за монарха», яка проголошувалася наприкінці офіційних урочистостей єврейської громади, насамперед пов'язаних із відкриттям благодійних закладів⁴⁴.

Іноземні підприємці, як правило, з економічних міркувань добровільно вирішували розпочати свою діяльність в імперії Романових, яка передбачала не експансіоністські устремління, а входження у систему європейських ринкових і виробничих відносин. Тут вони змушені були встановлювати контакти з представниками органів державного управління, поліетнічним середовищем та місцевими підприємцями, які залежно від їх тривалості чи інтенсивності зумовлювали культурні впливи внаслідок процесу культурної адаптації. Іноземні господарники, перебуваючи на межі різних соціальних та культурно-етнічних світів, однак не підлягали цілеспрямованій політиці російщення, оскільки влада, на відміну від підлеглих їй етносів імперії, не ставила перед собою завдання інтеграції в російське суспільство підданих інших держав.

Переселившись до Росії, більшість іноземних підприємців, будучи не тільки власниками капіталів, а й носіями нових знань, передових технологій, сучасної підприємницької культури, у час прискорення економічних змін намагалися зберегти свою внутрішню, а то й зовнішню відданість національним кореням та культурним традиціям. Водночас відбувався процес освоєння нового простору, в якому необхідно було сприймати нову соціальну ієрархію, долати етнічні лінії розподілу, географічні, соціальні й культурні відмінності. Іноземець тривалий час залишався чужинцем у середовищі міського життя. Промінявши стабільність

західноєвропейського чи американського міста на необлаштовані поселення Донбасу й Придніпров'я, підприємець опинявся в новому для себе середовищі, в якому доволі часто відчував свою культурну й мовну обмеженість, що ускладнювало його економічну діяльність⁴⁵.

Перші епізодичні або поодинокі контакти підприємців, носіїв різних культур, переростали в регулярні соціальні відносини та процеси культурної адаптації, що завершувалися взаємодією і зрощуванням культур, які представляло поліетнічне підприємницьке середовище. Чимало іноземних підприємців виявляли досить високу готовність до акультурації, що знаходило свій вияв у вивченні російської мови, зближенні на побутовому рівні, міжетнічних шлюбах, спорудженні благодійних, культурно-освітніх і лікувальних закладів. З іншого боку, чужоземні назви підприємств або крамниць входили в тогочасне міське життя та символіку.

Зокрема, Джон Юз, що з 1869 р. на території сучасного м. Донецьк (до 1919 р. — Юзівка) заснував підприємства Новоросійського товариства, дедалі більше ідентифікуючи себе з місцевим населенням (завдяки приватним урокам оволодів російською мовою)⁴⁶ та будучи зацікавленим у стабільній роботі своїх заводів і копалень, брав участь у різних соціальних проектах — побудував в Юзівці школу, лікарню, церкву та інші громадські заклади.

Ще одним яскравим прикладом культурної адаптації був підприємець-машинобудівник із Баден-Вюртемберга Максиміліан Гельферіх, який 1851 р. переїхав до Харкова. Протягом наступних 50-ти років тут він розвивав виробництво парових і кінних молотарок, сівалок і снопов'язальних машин для сільського господарства, швидко набувши статусу провідного харківського машинобудівника. У 1880-х рр. компаньйоном його підприємств став бельгійський промисловець М. Саде (заснували акціонерне «Товариство Гельферіх–Саде»). Як і багато інших іноземних підданих, М. Гельферіх мав статус «тимчасового купця», брав участь у роботі Харківського купецького зібрання, ухвалював важливі для міста рішення у складі багатьох комісій, належав до найбільших місцевих благодійників. Навіть у заповіті (1901 р.) він переказав чималі кошти для близько двох десятків різних громадських, культурно-освітніх і благодійних закладів Харкова⁴⁷.

Отже, роль іноземних підприємців, особливо в епоху індустріалізації українського Півдня і Сходу наприкінці XIX — на початку XX ст. була суттєвою. Більшість тих економічних зрушень, які відбувалися в Донбасі, Придніпров'ї, окремих міських центрах Катеринославської, Харківської, Херсонської губерній не відбулися б без участі західноєвропейських підприємців. Їх масова присутність насамперед у цьому регіоні України, що почалася з активного освоєння покладів корисних копалин, виявилася можливою завдяки збалансованості інтересів уряду, місцевих органів влади та самих підприємців, яким удавалося знайти спільну мову, а то й співпрацю щодо реалізації власних проєктів, що нерідко мали й соціально-культурну спрямованість. Водночас в історичній частині українських територій — у Лівобережжі і Правобережжі — найбільшу як ділову, так і соціальну активність виявляли підприємці російського, єврейського, українського та польського походження.

Чисельно поступаючись євреям та росіянам велика й середня українська буржуазія на своїй етнічній території у час кардинальних соціально-економічних змін останньої третини XIX — початку XX ст. не виявилася готовою до ролі передвісників становлення власної нації. В українських підприємців національне коріння у більшості випадків не було домінантою арсеналу духовно-культурних цінностей. Будучи лояльними підданими російського імператора, вони робили суттєвий внесок в індустріалізацію свого краю та розвиток соціально-культурної інфраструктури.

Маючи найбільші можливості для розгортання підприємницької діяльності в пореформену добу, російські підприємці, що були важливою складовою імперської експансії на українських територіях, виявилися домінуючою групою в поліетнічному підприємницькому загалі України. Дещо остеронь перебували росіяни-старообрядці, які мали чітко окреслені межі у відносинах із соціальним середовищем. Натомість підприємці юдейського віросповідання виявляли більшу схильність до акультурації, наполягаючи на розумному балансі інтересів у стосунках з неєвреями. Такі зусилля були спрямовані не стільки на запозичення російських норм і культурно-духовних символів, як на зближення з суспільними схемами поведінки та арсеналом цінностей.

Зрештою, попри активну участь у громадському житті своїх міст і поселень пореформеної доби та спільність групових і професійних інтересів, підприємцям підросійської України не вдалося консолідуватися в міцну і дієздатну спільноту підприємців-господарників. Перепоною на цьому шляху стали як етнічна диференціація й обмежена готовність до інтеграції, так і самодержавний устрій Росії з лобюванням її урядом інтересів дворянської верстви та неоднозначним його ставленням до розвитку промисловості.

¹ Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. У 2-х т. Т. 1. — Одеса, 1925. — 318 с.; *Оглоблін О.* Нариси з історії капіталізму на Україні. — Харків; К., 1931 — 174 с.; *Оглоблін А.П.* Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — 232 с.

² *Крутиков В.В.* Основные этапы формирования горнопромышленной буржуазии Юга России // Из истории буржуазии в России. — Томск, 1982. — С. 47–63; *Його ж.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. — Дніпропетровськ, 1992. — 171 с.; *Лазанська Т.І.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 65–73; *Її ж.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999. — 281 с.; *Її ж.* Торговельні дома України на рубежі двох століть (1892–1914 рр.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2001. — Вип. 2. — С. 24–41; *Філінюк А.Г., Ігнатієва Т.В.* Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України. — Кам'янець-Подільський, 2006. — 316 с.; *Лінднер Р.* Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). — К., Донецьк, 2008. — 496 с.; *Шевченко В.В.* Приватне банкірське підприємство в Одесі (XIX — початок XX ст.). — К., 2010. — 266 с. та ін.

³ *Бєліков Ю.А.* Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 2003. — 280 с.; *Донік О.М.* Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). — К., 2008. — 271 с. та ін.

⁴ *Ковалинський В.В.* Меценаты Киева. 2-е изд., доп. — К., 1998. — 528 с.; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. — К., 2004. — 314 с.; *Шудрик І.О., Даниленко Л. А.* Династія Харитоненків. — Суми, 2003. — 192 с.; Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. — Одесса, 1995. — 288 с.; *Кочергін І.О.* Олександр Польш: мрії, справи, спадщина. — Дніпропетровськ, 2002. — 222 с. та ін.

⁵ *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні... — С. 7–8.

⁶ *Лінднер Р.* Вказ. праця. — С. 121.

⁷ Див.: *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні... — С. 169.

⁸ Відповідні дані автор опрацював за джерелами: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — С.-Петербург, 1897–1905. — Т. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46–48.

⁹ Россия в начале XX столетия. — Москва, 2002. — С. 88, 97.

¹⁰ *Рашин А. Г.* Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): Статистические очерки. — Москва, 1956. — С. 122.

¹¹ *Драгоманов М.* Евреи и поляки в Юго-Западном крае // Киевская старина. — 1900. — Кн. 2. — С. 141.

¹² *Погребінська І.М.* Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX — початок XX ст.) // Укр. іст. журн. — 1996. — № 4. — С. 124.

¹³ *Житецкий И.* Евреи в Южной России // Киевская старина. — 1901. — Кн. 7/9. — С. 17.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 442, оп. 637, спр. 545, арк. 49.

¹⁵ *Темірова Н. Р.* Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. — Донецьк, 2003. — С. 206.

¹⁶ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні, 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. — К., 1998. — С. 252.

¹⁷ *Аксаков И.* Исследования о торговле на украинских ярмарках. — С.-Петербург, 1858. — С. 6.

¹⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. — Т. 46. — С. 52.

¹⁹ *Донік О.М.* Купецтво України в імперському просторі... — С. 59, 77.

²⁰ *Оглоблин А.П.* Указ. соч. — С. 45–48.

²¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ РИ). — Собр. 2-е. — Т. 10. — № 7931; Т. 16. — № 15 145.

²² *Домонтович М.* Материалы для географии и статистики России: Черниговская губерния. — С.-Петербург, 1865. — С. 120, 633, 634.

²³ *Донік О. М.* Купецтво України в імперському просторі... — С. 63.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 304, оп. 1, спр. 61, арк. 37–40.

²⁵ *Скальковский А.А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. I. — Одесса, 1853. — С. 348–349.

²⁶ *Скальковский А.* Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. — С.-Петербург, 1865. — С. 107.

²⁷ *Скальковский К.* Воспоминания молодости: 1843–1869. — С.-Петербург, 1906. — С. 19.

²⁸ Державний архів Одеської області, ф. 5, оп. 1, спр. 388. арк. 17.

²⁹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба: Екатеринославская губерния / Сост. В. Павлович. — С.-Петербург, 1862. — С. 260.

³⁰ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні... — С. 155.

³¹ Болсуновський С. Катеринослав–Дніпропетровськ — 225: Видатні особистості та обличчя міста. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 7.

³² Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма: её развитие и особенности // История СССР. — 1963. — № 2. — С. 71.

³³ Щербініна О.В. Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861–1914): Дис. ... канд. іст. наук. — Донецьк, 2000. — С. 80.

³⁴ Електротранспорт України: Енциклопедичний путівник / С. Тарханов, К. Козлов, А. Оландер. — К., 2010. — С. 9–10.

³⁵ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні... — С. 161.

³⁶ Див.: Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. — К., 2004. — 314 с.

³⁷ Благотворительные учреждения Михаила Парфентьевича Дегтерева и приют Елизаветы Ивановны Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 гг. — К., 1913. — С. 155–157; Державний архів м. Києва (далі — ДАК), ф. 163, оп. 35, спр. 12, арк. 27.

³⁸ Див.: Киевское Первое коммерческое училище, основанное Киевским купеческим обществом: Краткий обзор основания училища и деятельности Попечительного совета. 1888–1913 гг. — К.; Димеевка, 1913. — 35 с.; ДАК, ф. 94, оп. 4, спр. 1, арк. 1, 25, 42, 47; Оп. 1, спр. 2512, арк. 3.

³⁹ Оршанский И.Г. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. — С.-Петербург, 1877. — С. 180.

⁴⁰ Меир Н. Многоликость еврейской благотворительности в Киеве, 1859–1914 // Ab Imperio. — 2003. — № 4. — С. 186.

⁴¹ ПСЗ РИ. — Собр. 2-е. — Т. 34. — № 34 248; Вольтке Г. Купцы-евреи по русскому законодательству // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Т. 9. — С.-Петербург, б.г. — Стб. 919–920.

⁴² Донік О.М. Зміни у соціально-культурному становищі купецького стану в Україні після реформ 1860–1870-х рр. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2011. — Вип. 19. — С. 200–201.

⁴³ Ковалинский В. Меценаты Киева. — 2-е изд. — К., 1998. — С. 212, 218, 227, 233.

⁴⁴ Меир Н. Указ. соч. — С. 190–191.

⁴⁵ Лінднер Р. Вказ. праця. — С. 122, 150–151.

⁴⁶ Див.: Юз і Юзівка / В.А. Гайдук, В.Г. Ляшенко., В.І. Мозговий, І.П. Навка. — Донецьк, 2000. — 320 с.

⁴⁷ Державний архів Харківської області, ф. 45, оп. 1, спр. 2768, арк. 2–2 зв.